

Pruszyński, Konstanty J.

"Kapliczki przydrożne" na terenach diecezji łomżyńskiej - informacje wstępne

Studia Teologiczne 19, 171-199

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. KONSTANTY J. PRUSZYŃSKI

„KAPLICZKI PRZYDROŻNE” NA TERENACH DIECEZJI ŁOMŻYŃSKIEJ – INFORMACJE WSTĘPNE

Treść: Wprowadzenie. 1. Źródłosłów określenia kaplica i kapliczka przydrożna, 2. Systematyzacja periodyzacji kapliczek przydrożnych: a. Locum i formy, b. Forma architektoniczna i didaskalia, 3. Materiał, fundatorzy i warsztaty, 4. Aspekt społeczno-kulturowy, jedna z przesłanek, drobnej architektury sakralnej, Zakończenie. Wykaz najbardziej znanych kapliczek przydrożnych w diecezji.

Wprowadzenie

Kapliczki i krzyże przydrożne, zwłaszcza ich forma i didaskalia, były jednym z pierwszych tematów budzących zainteresowanie badaczy kultury ludowej, zarówno amatorów, jak i przedstawicieli nauki. Temat ten już na początku XIX stulecia i w późniejszych latach pojawił się w pracach krajoznawców, fachowców zajmujących się kulturą ludową, historyków, archeologów i antropologów kultury¹. Nie był obcy w swojej emanacji życiu Kościoła, gdyż w zasadniczej mierze jego dotyczył.

Wczytując się w dostępną literaturę i przemierzając teren diecezji łomżyńskiej wzdłuż i w szerz, nie sposób pominąć faktu jakim jest istnienie kapliczek przydrożnych, tkwiących w otoku pól jak drogie kamienie w pięknej oprawie. Znaleźć można wśród nich małe budowle, niepozorne dzieła ludowej sztuki. Wplecione są w kępę wątlých krzewów na podlaskim terenie, gę-

¹ W rozwoju refleksji nad sztuką ludową małe formy architektury sakralnej stanowią jeden z tych działów artystycznej aktywności wsi polskiej, który został najwcześniej zauważony i na którym przez lata całe skupiała się uwaga — najpierw miłośników swojskiego piękna, ludoznawców-amatorów — później zaś etnografów i historyków sztuki. T. Ł o p a t k i c w i c z , *Małe formy architektury sakralnej jako przedmiot zainteresowań poznawczych*, Lud, t. 67: 1983, s. 219.

stego boru leśnego kurpiowszczyzny i wartkiego życia cywilizacji miast. Znajdzie się wśród nich wyniosła kolumna ze świątkiem na tle chłopskich poletek i wiosek mazowieckich. Nie obce też są winiety białej murowanej kapliczki ustawionej na wzgórzu obok świątyni i ruchliwej drogi przeciętej wstęgą Bugu na terenie aglomeracji wyszkowskiej. Wszystkie te przykłady są bliskie jak przyroda, której dopowiedzeniem stają się niepozorne, a jakże treściwe dzieła sztuki ludowej, wyrosłe z tradycji rodzinnej i utrwalone w bogatej formie architektonicznej, służąc celom kultu religijnego. Podziwiając ich piękno nie można zapomnieć, że ten właśnie cel- to źródło ich bytu, i zasadniczy powód istnienia. Są to rozsiane - w krajobrazie terenu - modlitwy ludu polskiego zmaterializowane w drewnie, wykute w kamieniu i artystycznie uformowane w miniaturowej budowli ceglanej czy betonowej.

Wiara społeczności daje się odczytać z krajobrazu wsi polskiej. Kapliczki wypełnione świątkami są charakterystyczne dla obszaru katolickiego. Ich formy i treść, ich ścisły związek z pejzażem podkreśla tę „inność” względem innych kultur Europy, którą dostrzegamy w obrzędach religijnych, dorocznych i rodzinnych jak też w życiu społecznym. Nigdzie jak na polskiej ziemi z kaplicami, figurami i krzyżami przydrożnymi nie wiąże się aż tyle legend, podań, zwyczajów i wierzeń. Świadczy to, że ta dziedzina sztuki ludowej sięga głęboko korzeniami w bogaty obszar życia człowieka i jego pietizm, który tę sztukę tworzy i ciągle stara się nią „posługiwać” jako jego kulturą.

Celem niniejszego artykułu jest zasygnalizowanie i przedstawienie informacji wstępnych dotyczących tego typu budowli sakralnych. Analizę należy rozpocząć od samego określenia „kaplica” poprzez rys historyczny i zakończyć na odnalezieniu tych form w konkretnych realiach życia. Odwołać się należy do bogactwa form i zdobień, jakie w kulturze ludowej tych terenów znalazły swoje odbicie w tym, co pozostało jako pomniki pamięci sztuki ludowej. W konsekwencji można doszukać się chrześcijańskich tradycji, leżących u podstaw dziejów narodu. Zgodnie z istniejącą tendencją te zachowane ślady traktowane są jako symbole narodowej odrębności i tożsamości. Do przedstawienia problemu posłużą opracowania poświęcone kapliczkom i krzyżom przydrożnym na terenie Polski z początek XIX i na przełomie XX stulecia². Odzwierciedleniem zasygnalizowanych kwestii,

² W 1839 r. na łamach „Tygodnika Petersburskiego” ukazał się artykuł poświęcony kapliczkom żmudzkim. Do tej problematyki autor wracał jeszcze wielokrotnie. L. A. J u c e w i c z a , Rys Żmudzi. Warszawa 1840; Tenże. Wspomnienie Żmudzi, Wilno 1842; A. R ó m e r a , Ubiory włościańskie i krzyże na Żmudzi, w: Tygodniku Ilustrowanym, r. 2/1860/, nr 40, s. 6-7.; Osobne opracowanie, opublikowane w 1876 r., poświęcił kapliczkom wybitny ludoznawca i folklorysta O. K o l b e r g , Figury przydrożne, w: Dzieła wszystkie, t. 63, Studia, rozprawy, artykuły, Wrocław-Poznań 1971, s. 338.

w odniesieniu do terenów północno-wschodnich. Znajdziemy bogatą spuściznę informacji w postaci artykułów „naświetlających problematykę kapliczek i krzyży przydrożnych w czasopismach krajoznawczych, w periodykach poświęconych kulturze ludowej, takich jak: „Wisła”, „Ziemia” czy „Lud”. Z reguły były to opracowane materiały terenowe, ograniczające się do opisu samych obiektów, a nie zajmujące się ich genezą i typologią³.

Pierwszą próbę typologii kapliczek i figur przydrożnych podjął T. Seweryn, wieloletni dyrektor Muzeum Etnograficznego w Krakowie, autor wielu znaczących prac poświęconych kulturze ludowej. W swojej pracy podzielił budowlę sztuki kaplicznej na: *kapliczki nadrzewne, na słupach, kapliczki naziemne*, jako osobną kategorię wyróżnił, *figury przydrożne*⁴. Więcej na ten temat zostanie powiedziane później w tym artykule.

W początkach XX w. Z. Gloger, etnograf, folklorysta i krajoznawca, w swojej Encyklopedii, wymienił trzy podstawowe typy małej architektury sakralnej: *figury, kapliczki i krzyże*, nie poświęcając jednak temu zagadnieniu więcej miejsca⁵. Szereg autorów podejmuje temat kapliczek przydrożnych zajmując się typologią, bogactwem materiałów z jakich zostały wykonane, czy też faktem przez kogo one zostały wybudowane⁶.

1. Źródłostów określenia „kaplica” i „kapliczka przydrożna”

Chcąc lepiej zrozumieć problem, który jest przedstawiany denotatem „kapliczka przydrożna”, należy odwołać się do źródła, z jakiego powstało interesujące nas określenie. Z najbardziej prostego porównania można wniosko-

³ W 1923 r. S. Udziela, ludoznawca, twórca Muzeum Etnograficznego w Krakowie, zamieścił tam kwestionariusz przeznaczony do badań nad kapliczkami i krzyżami przydrożnymi. S. U d z i e l a , Opis kapliczek, Orli Lot /skt. OL / r. 4 /1923/, nr 10, s. 148-149.; J. K o r p o ł a , Kapliczki i krzyże przydrożne ziemi bocheńskiej, OL r. 4 /1923/, nr 10, s. 72-74.; M. Ł a Ń c u c k a , Kapliczki przydrożne w Izdebniku, OL r. 10 / 1929/, nr 4, s. 66-69.; A. K u t r z e b i Ń s k a , Kapliczki, krzyże i figury przydrożne w Zawoi, OL r. 10/1929/, nr 4, s. 62-66.; L. S t a s i a k , Przydrożne Męki Pańskie, Ziemia r. 4 /i013/, nr 52 s. 850-851.

⁴ T. S e w e r y n , Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce, Warszawa 1958.

⁵ Z. G l o g i e r , *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, Warszawa 1958, t. 3-4, s. 2.

⁶ R. R e i n f u s s , Ludowa rzeźba kamienna na Zachodnim Pogórzu, Polska Sztuka Ludowa /skt. PSzL /, r. 32 /1976/, nr 3-4, s. 167-180; Tenże, Rzeźba figuralna Łęków, PSzL, r. 17 /1963/, nr 3-4, s. 181-198.; A. K u n c z y Ń s k a - I r a c k a , Krzyże rzeźbione i monolityczne figury drewniane z Małopolski, PSzL, r. 30 /1976/, nr 3-4, s. 122-135.; J. L a n g e r , Rzeźba kamienna na Orawie, PSzL, r. 35 /1981/, nr 1, s. 45-54.; A. M a ł e c t a , Z badań nad rzeźbą kamienną okolic Wieliczki, Gdowa, Myslenic, PSzL, r. 32 /1978/, nr 3-4, s. 225-238.; J. T e o d o r o w i c z - C z e r p i Ń s k a , Grupa kapliczek z kolumnami w powiecie jasielskim, PSzL, r. 17 /1963/, nr 1, s. 47-48.; U. J a n i c k a - K r z y w d a , Kapliczki i krzyże przydrożne Polskiego Podkarpacia, Warszawa 1991.

wać, że określenie „kapliczka” jest zdrobnieniem słowa kaplica, o czym powiemy nieco później, drugi człon określenia- „przydrożna”, którym się posługujemy, zwraca uwagę na konkretne miejsce – „leżący przy drodze, znajdujący się przy niej, położony przy drodze, w pobliżu drogi”⁷. To ukierunkowuje myślenie na fakt, jakie obiekty będą nas interesowały i gdzie one najczęściej będą umieszczane.

Korzystając z dostępnej literatury słownikowej, encyklopedycznej i innej można zauważyć, że określenie „kaplica” w terminologii sztuk pięknych określone jest jako mała kultowa budowla wolnostojąca, lub połączona z większym kompleksem architektonicznym jak też wyodrębnione wnętrze dla niewielkiej liczby wiernych. W szerszym znaczeniu termin ten odnosi się do budownictwa wszelkich kultów, np.: pogańskiego. W starożytnym Rzymie określone było terminami – **sacellum** /kapliczka, kaplica/, **aedicula**/ małe mieszkanie, mieszkanie, prywatna kaplica⁸. W sensie religijnym określenie kaplica pochodzi z łacińskiego **capella**, **sacellum**, **oratorium**, co się tłumaczy najogólniej: niewielka budowla kultowa, mały kościółek, małe oddzielne pomieszczenie z ołtarzem, przeznaczone do modlitwy i odprawiania liturgii⁹.

Nieco więcej na temat „kaplicy” i określeń związanych z tym pojęciem dostarcza nam w swoim dziele A. Nowowiejski i „Encyklopedia Kościelna” pod redakcją Nowodworskiego. W nich to czytamy, że „kaplica” /**chappelle**, **kapelle**/ jest to miejsce obudowane ścianami, przeznaczone do modlitwy. Po łacinie nosi ona rozmaite nazwy: **oratorium**/ pochodzi od słowa *orare* – modlić się, na grobach męczenników po polach stawiano małe oratoria, czyli kaplice zwane **celami** od słowa *cellula sacra* od *cella*¹⁰, **sacellum sacrum**, choć jak zaznacza autor, „właściwie *sacellum* jest nazwą pogańskiego miejsca kultu pod gołym niebem”, **capella** „to wyrażenie pochodzi od *cappa*; nagłówek, nakrycie głowy św. Marcina, lub *cappa brevior* – kapy /płaszcz/ Świętego Mar-

⁷ Można tu znaleźć podobnie brzmiące określenie „przydroże”, które tłumaczy się jako „pas ziemi po bokach drogi porosły trawą”. I interesujące nas określenie przysłówkowe pochodzące od przymiotnika przydrożny/a/. Słownik Języka Polskiego, t.2, Warszawa 1979, s. 1035; M. Samuel. B. Linde, Słownik Języka Polskiego, t. 4, Warszawa 1951, s. 631.

⁸ S. K o z a k i e w i c z red., Słownik terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1969 s.161.; A. J o u g a n, Słownik kościelny łacińsko-polski, Poznań Warszawa Lublin 1958, s. 597 i 18.

⁹ E. W i l e m s k a, w: Encyklopedia katolicka, t. 8, Lublin 2000, s. 676.; R. W i t k o w s k i, w: Bóg, Człowiek, Świat, Katowice 1991 s 103.; M. Korolko, Leksykon kultury religijnej w Polsce, Warszawa 1999, s. 246.

¹⁰ Miejsce publicznego kultu w pierwszych wiekach Kościoła najczęściej na cmentarzach, gdzie znajdowały się naje budynki cmentarne zwane *cellae memoriae* /u pogan zwano je *scholae*/. Było też i inne określenie *cellae cimteriales*, *cellulae*. Por. A. N o w o w i e j - s k i, Wykład Liturgii Kościoła Katolickiego, t. 1, cz.1, Warszawa 1893, s. 122-123.

cina z Turs¹¹, przechowywanej przez królów francuskich w kaplicy pałacowej, jako relikwię, na którą wykonywano przysięgę wierności”, zdrobniale zatem **cappa**, **capella** dało nazwę kaplicy, „w której była relikwia św. Marcina przechowywana”. W późniejszym czasie wszystkie inne pomieszczenia, które miały służyć temu celowi.

Istnieje też inna wersja tłumacząca denotat „kaplica”. Swoją źródłowość zaczerpnął od słowa **caprina pelle** – jak zaznacza Nowodworski i potwierdza Nowowiejski, „że namioty obozowe do odprawiania Mszy Św. kozią skórą – *caprina pelle*, były pokrywane”¹². W tym można by dopatrywać się kolejnego źródła wpływającego na zaistnienia nazwy kaplica.

W pewnym okresie historii do wieku XV, „kaplicę” nazywano jako **kapłę**. W takiej wersji było przyjmowane określenie na terenach czeskich i słowackich a potem przejęte w słownictwie polski. O czym wspomina w swoim opracowaniu A. Brückner¹³. Ta nazwa co do kaplicy nie przyjęła się na terenie polskim.

W Encyklopedii Powszechnej z 1860 roku pod hasłem kapliczka odnajdujemy odwołanie do słowa **blacha** ta publikacja tłumaczy to określenie jako: ołtarzyk, kapliczka¹⁴.

Po takim zasygnalizowaniu i przybliżeniu samego określenia „kaplica” należy powiedzieć, że nasz problem tematyczny dotyczy w zasadniczym kontekście „kapliczki przydrożnej”.

W samej swej istocie jest ona niewielką budowlą kultową, bardzo charakterystyczną dla krajobrazu polskiego, wznoszoną przy drogach lub rozdrożach w celach wotywnych, dziękczynnych, obrzędowych. W obecnej dobie z racji zmian granic miejscowości i rozbudowy ich spotykanych często je w centrach aglomeracji, np.: Wyszków, Grajewo, Łomża, Ostrołęka. Najczęściej ma formę wolnostojącego domku murowane-

¹¹ Inaczej tłumaczone jest słowo *cappa*, „zdrobniale *cappella* - nagłówek czyli nakrycie głowy św. Marcina, lub *capsa*, *capsella* – teka z tegoż relikwiami, będące w posiadaniu królów francuskich, które z sobą wozili i po zamkach w osobnych oratoriach przechowywali”. Por. M. Nowodworski, Encyklopedia Kościelna, t. 9, Warszawa 1876, s. 536.; A. Bańkowski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t.1, Warszawa 2000, s. 625.

¹² Tamże.

¹³ Stwierdza autor, że „kapła - później od XV wieku - kaplica”. Por. A. Brückner, Encyklopedia staropolska, Warszawa 1990, s. 531.

¹⁴ Blacha, ołtarzyk, kapliczka. Dla pozyskania smolnych drzazg, lud wycina u spodu drzewa iglaste, zwłaszcza te, co od strony południowej otwarte są na działanie słońca, które wzmacnia i przyspiesza występowanie żywicy. Tak uszkodzone drzewo jest mniej palne, do budowy niezdatne i mniej trwałe, a gdy nacięcia z czasem coraz bardziej zagłębiają / robiąc miejsce na wstawienie postaci religijnej/ latwo łamie wiatr takie drzewo. Por. Encyklopedia Powszechna, t. 3., Warszawa 1860, s 749.; Tamże. t. 14, s. 13.

go lub drewnianego, wieżyczki z wnękami, figury na słupie lub kolumnie, ozdobionej skrzynki z umieszczonym wewnątrz obrazem lub figurą, najczęściej Frasobliwego, z daszkiem, zawieszonej na drzewach.

W wielu murowanych kaplicach przydrożnych znajdują się wyryte w kamieniu sentencje życiowe prostego ludu, modlitwy, suplikacje, czy urywki z Pisma Świętego.

Kapliczki przydrożne są dziełem artystów ludowych. Cechuje je swobodna interpretacja elementów stylów historycznych i bogactwo przejawów twórczości samorodnej. Budowane są najczęściej w podzięce Bogu za wysłuchane prośby, np. uratowanie okolicy od zarazy, albo też w miejscach tragicznej śmierci, skłaniając przechodniów do modlitwy za zmarłego. Spełniały również inną funkcję: informowały o granicach wsi, parafii; wskazywały pod jakim wezwaniem jest parafia czy kościół. Wyborem miejsca postawienia kapliczki kierowało dążenie do zapewnienia sobie i najbliższemu otoczeniu opieki i bezpieczeństwa, pomysłności w domu i gospodarstwie. Dlatego często w przydrożnych kapliczkach można spotkać rzeźby przedstawiające św. Jana Nepomucena i św. Rocha. Świątki Figurki Chrystusa / często Frasobliwego/, Matki Bożej i świętych, które miały czuwać nad całą społecznością. Jak zasugerował jeden z opisów: „Stały na skrzyżowaniach dróg, przy wjeździe do wsi - w miejscach ważnych dla wszystkich mieszkańców. Odczytywano przy nich, po kolei cztery ewangelie w czasie wiosennych „obchodów” - czyli święcenia pól i obejść”. Ta świadomość społeczna wspólnot powodowała, że „Miejscowa ludność dba o te kapliczki, stroi je kwiatami i zielem, pali świeczki, często odprawia przy nich nabożeństwa np.: majowe, odmawia „Anioł Pański” czy „Różaniec”¹⁵.

2. Systematyzacja periodyzacji kapliczek przydrożnych

Różnorodność podziału kapliczek przydrożnych jest bogata w swojej treści i uzależniona od potrzeby i tematyki, którą jesteśmy zainteresowani. Począwszy od mniej lub bardziej wiernego naśladownictwa budowli sakralnych wznoszonych w określonych stylach architektonicznych, po wręcz fantazyjne konstrukcje, oparte na kombinacji tych stylów. To może pretendować do budowania baz systematyzacji.

¹⁵ S. K o z a k i e w i c z red., Słownik terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1969, s. 162.; R. W i t k o w s k i , w: Bóg, Człowiek, Świat, Katowice 1991, s. 104.; M. K o r o l k o , Leksykon kultury religijnej w Polsce, Warszawa 1999, s. 246.

Ze sztuki elitarniej przemknęły do kultury ludowej głównie elementy baroku i rokoka, nie brak także cech gotyku i renesansu¹⁶. To już zasygnalizowało, że systematyzując kapliczki przydrożne, podziału można dokonać w zależności od ich formy, przyjętych stylów budownictwa, jak też od ukształtowania terenu, na którym się one znajdują. Inny podział oparty może być o przesłanki religijno-społeczne czy intencje osób tworzących takie budowle. Kolejne wartości klasyfikacji można odnaleźć w zróżnicowaniu pod względem czasu historycznego. Można też podzielić kapliczki przydrożne według umieszczanych postaci świętych, czy też symboli religijnych.

Periodyzacje, które zostaną nakreślone i przedstawione, dotyczące tematu kapliczek przydrożnych, w niniejszym artykule odwołają się do dwóch zasadniczych kategorii:

a. Locum i forma

Wprowadzając to kryterium, kapliczki przydrożne dzielimy na umiejscowione: na drzewach, na słupach i na ziemi.¹⁷ Dodatkowym i interesującym nas kryterium podziałowym jest tworzywo, z którego są wykonane te budowle sakralne. Uwzględniając to kapliczki dzielimy na: drewniane i murowane.

Kapliczki nadrzewne

Typ I obejmuje oszklone, płaskie skrzyńeczki z obrazkiem w ramach, podobne do szafeczkowych obrazów św. Józefa, w których lud przechowuje ozdobę świecy noszonej podczas pierwszej komunii. Skrzyńeczki te mają też kształt płaskiego oszklonego ołtarzyka, a przybijane bywają do drzewa lub wstawiane w jego dziupłę.

Typ II obejmuje kapliczki podobne do budek ptasich, altanek lub płaskich skrzyńeczek, nieraz misternie rzeźbionych. Jest to mieszkanie w formie wnęki wydłubanej w drzewie, w której znajduje się świątek. Jej pierwotnym wzorem była rzymska miniaturowa aedicula /kapliczka/, w której mieściła się statuetka bóstwa, pomieszczenie sprowadzające się czasem do samej wnęki. Frontowa ściana tej kapliczki jest otwarta, ale rzadko kiedy wyraźnie zarysowuje się w niej prostokątna rama otworu. Nie uchodziłoby to za piękne. Przeto do bocznych ścian kapliczki przybito falisto wycięte deseczki, które wzbogacają jej sylwetę

¹⁶ Reminiscencją baroku jest ozdabianie poszczególnych kondygnacji kamiennych figur wolutami umieszczanymi po ich bokach. Echem rokoka, z kolei, są motywy muszli umieszczane nierzadko w zwieńczeniu otworu niszy, a także wnęki. Por. U. J a n i c k a – K r z y w d a, Kapliczki i krzyże przydrożne Polskiego Podkarpacia, Warszawa 1991.

¹⁷ Z. G ł o g i e r, *Encyklopedia, dz., cyt.*, s. 3.

ażurowym motywem zdobniczym, wijącym się jak wstęga. Czasami zaś zastąpiono ją obustronnie ząbkowaną deseczką lub listewką wyciętą jak spody skrzyń, albo wreszcie w inny sposób zwichrzono nudną, jednostajną linię prostokąta otwartej ściany frontowej.

Domek ten jest pokryty daszkiem, najczęściej dwupołaciowym, czasem blaszany, wygięty w półkole lub podkowę. Gdy nie dano daszku czterospadkowego, wtedy tworzył się między budką a brzegami daszka przyczółek, w którym umieszczano obrazki, krzyżyk drewniany lub małego świątka.

Do *typu III* należą miniaturowe świątynie w kształcie płaskich budynków z wieżyczką lub sygnaturką, otoczone z przodu ogrodzeniem w stylu wiejskim. Mają one daszki dwu- lub czterospadkowe przechodzące w baniastą kopułę lub wieżyczkę. Frontowa ich ściana, a czasem i boczna, bywa otwarta, obramiona z boku dekoracyjnymi kolumienkami i listewkami zdobniczo wycinanymi. Nad nią znajduje się trójkątny przyczółek z naszczytnikiem w kształcie krzyża.

Do *IV typu* należą kapliczki nakryte trzema daszkami. Z przodu wyglądają jak świątynie z renesansową loggią, a więc otwartym krużgankiem łukowo sklepionym, wspartym na rzeźbionych kolumienkach, między którymi w trzech grupach rozmieszczone są rzeźby drewniane. Środkowa część kapliczki bywa oszklona, a zawiera rzeźbę główną na tle ołtarzyka z obrazkiem.

Kapliczki na słupach

W Polsce rozpowszechnione są spokrewnione z kapliczkami nardrewnymi, umieszczane na słupach. Zarówno drewniane, kamienne jak i murowane. Jedne jak kolumny z wydatnymi wybrzuszeniami, drugie jak czworoboczne belki, nieraz zdobione naciosami, a posiadające u szczytu figurę świętą albo godło krzyża z kamienia lub żelaza.

Typ I. Najprostsza formą kapliczek słupowych są kłody drzewa z wydłubaną wnęką na świątka, albo też na ich wzór murowane, walcowate miniaturowe baszty, nakryte płaskim lub stożkowatym dachem.

Typ II. Z tych form prymitywnych wywodzą się słupy drewniane, na których stawiano lub wieszano godła święte lub świątka.

Typ III reprezentują czworościenne słupy z wnęką u góry na pomieszczenie świątka, albo też kolumny kamienne zakończone kapliczką. Niektóre sylwetą swoją przypominają latarnię morską. Zresztą pełnią one również rolę przystani, choć w innym tego słowa znaczeniu. Ku niej bowiem skierowują się nieraz serca pragnące religijnej otuchy.

Typ IV obejmuje kolumny kamienne z godłami świętymi lub kapliczką u szczytu.

Typ V Kolumna podparta dwiema kolumnienkami. Cechuje ją wieżyczka w kształcie sygnatury, a przed nią podcień dwóch kolumnienek, na których wspiera się przyczółek daszku dwuspadkowego. Na innych tego typu kapliczkach strzeliste wieżyczki stoją u bocznych rogów przyczółka jak asysta.

Kapliczki naziemne

Typ I. Jedna z najprostszych form kapliczek naziemnych przedstawia budynek z belek modrzewiowych, stawianych na zrąb, nakryty dachem w kształcie piramidy kwadratowej. Kapliczka ta wygląda na ogół jak budynek gospodarski, mieszczący się w stosunkowo dużym ogrodzeniu niskiego płotu. jedynie krzyż u szczytu i wypełniające całą ścianę frontową dwuskrzydłowe drzwi zbite z listew świadczą o przeznaczeniu tej budowli.

Typ II obejmuje analogiczne domki czworościenne, wapnem bielone, nakryte dachem dwu- lub czterospadkowym, mające duże wejście w szczytowej ścianie, do połowy zasłonięte sztachetową bramką. Wewnątrz ołtarz z mensą, rzeźbą lub obrazem.

Typ III stanowią jednonawowe świątynie z oknami w bocznych ścianach, zasobne w kopułę baniastą lub wieżyczkę, albo też kulę osadzoną na ostrosłupowej sterczynie, czy wreszcie w wystawną fasadę barokową z falisto giętym przyczółkiem, rzeźbami, dachem kopicowo wzdętym i łamanym oraz altanką podcieniową. Kapliczki te cechuje daszek czterospadkowy, z lekka kopicowato wzdęty, a zakończony kulą z krzyżem w żelaznej aureoli nie kolistej, lecz kwadratowej, z kilkunastu wgiętymi półkolami.

Typ IV. Spośród naziemnych kapliczek dominującym w Polsce i na terenie diecezji, typem najbardziej rozpowszechnionym, są murowane graniastosłupowe obeliski z kamienia lub cegły, w kształcie schodów załamane w 2 lub 3 kondygnacjach lub czworościenne słupy z wnękami, wypełnionymi zwykle płaskorzeźbą, a nakryte dwu- lub czterospadkowym daszkiem.

Najczęstszą odmianą powyższego typu są czworościenne graniastosłupy z dookólnym okapem, nad którym znajduje się otwarta z przodu kapliczka z dwuspadkowym daszkiem albo też – wzorem średniowiecznych „latań umarłych” stawianych przy cmentarzach i na rozstajach – także graniastosłupy, posiadające u szczytu kapliczkę z czterech filarów i daszku, nakrywającego umieszczoną w środku figurę Chrystusa.

Trudno podawać tutaj, choćby w lapidarnym zarysie, wszystkie odmiany tego typu kapliczek. Bogata ich różnorodność dowodzi, że wioskowi oraz podmiejscy murarze i kamieniarze bez nakazu z zewnątrz, ale z wewnętrznej potrzeby starali się w swej pracy zaznaczać swą in-

dywidualność. A w przedstawianym dziele oddać to co najbardziej ich angażowało i przez artyzm chcieli przekazać korzystającym z tego całe bogactwo i istotne wartości, którymi ta społeczność żyła czy żyje nadal.

Figury przydrożne

Osobną grupę obiektów sakralnych stanowią wzniesione na cokole figury drewniane lub kamienne.

Typ I. Architektura tych figur sprowadza się do użytkowej funkcji formy, nie pretendującej do autonomicznego piękna. Redukuje się ona do daszku oraz do cokołu, na którym postawiono dwa prostopadłe kamienie lub dwa murki, stanowiące podstawę rzeźby Chrystusa upadającego pod krzyżem. Architektura tych kaplic „krzyżowych” jest tu tylko dodatkiem do rzeźby i służy potrzebom jej właściwego eksponowania.

Tego typu pomniki sięgają odległych czasów. Tradycja ludowa lokuje je w pierwszych wiekach chrześcijaństwa w Polsce.

Niekiedy piaskowcowy cokół wydłuża się z jednej strony w płytę służącą za klęcznik. Częściej jednak z czterech stron figury wbijają słupy z zastrzałami, dźwigające dach czterosпадkowy.

Typ II obejmuje figury nakryte dachem dwuspадkowym, stożkowatym wspartym na czterech słupach. Architektura taka, na zewnątrz przypominająca studnie góralskie, stosowana była do obudowy figury św. Jana Nepomucena, stawianej zwykle nad źródłami, rzekami, jeziorami i w pobliżu mostów. Także św. Janowi Chrzcicielowi wyznaczono miejsce nad wodami.

Typ III. Architektura „stosowana” — nie zatracając swej zasadniczej funkcji jako służebnicy głównego tematu, którym jest rzeźba figuralna. Rzeźba sama w sobie.

Typ IV obejmuje figury z rozpiętym nad nimi daszkiem, niczym baldachimem na żelaznych prętach wygiętych w kształt litery S, przy czym dolny wybrzuszony bywa na zewnątrz.

Przeprowadzona tutaj systematyka nie jest jedynie poszufladkowaniem tych dzieł ludowego artyzmu jakie można spotkać w diecezji łomżyńskiej. Wykazuje ona bowiem nie tylko bogactwo miejsca ale i form, które tak mocno ekspozują artyzm rzeźbi i małej budowli sakralnej, ducha który im przewodzi i pomysłowość łączenia elementów sztuki¹⁸.

b. Forma architektoniczna i didaskalia

Wszystkie formy występujące w architekturze kapliczek przydrożnych można, w zasadzie podzielić na:

¹⁸ Por. T. S e w e r y n , Kapliczki i krzyże, dz., cyt., s. 19-22.

Kapliczki domkowe

Ta forma architektury sakralnej to niejako etap pośredni pomiędzy architekturą kościelną a budownictwem chłopskim. To często wręcz małe świątynie, miniatury okazałych domów Bożych. Budowano je z drewna, murowano z polnych kamieni i cegły, wreszcie, w ostatnich latach, zaczęto wznosić z betonu. Ściany tych małych świątyń są z reguły od zewnątrz tynkowane lub podbite drewnianą szalówką. Dach w przeszłości pokryty bywał dranicami, gontem, dachówką, obecnie coraz częściej kryje go eternit lub blacha. Przeważająca część kapliczek domkowych jest wzniesiona na planie: kwadratu, prostokąta, prostokąta o zaokrąglonych narożach, prostokąta z częścią prezbiterialną zamkniętą półkolem, prostokąta z częścią prezbiterialną zamkniętą wielobocznie (najczęściej trójkątnie). Z reguły, nawet w stosunkowo dużych kapliczkach domkowych, nie ma wydzielonej nawy i prezbiterium.

Kapliczki z wyodrębnionym prezbiterium, a właściwie jedynie częścią prezbiterialną, zazwyczaj, podobnie jak w architekturze kościelnej, węższą i niższą niż pozostała część budowli, zdarzają się niezmiernie rzadko. Unikatem są również kapliczki domkowe wzniesione na planie koła lub owalu. Nierzadko plan takiej budowli jest wieloboczny, fantazyjny, co niekiedy dyktuje samo ukształtowanie terenu. Ciekawą grupę wśród kapliczek domkowych stanowią murowane kapliczka z powiatu grajewskiego w Dybła i inne.¹⁹ Budowle te pochodzą z XIX i początków XX w.

Większość kapliczek domkowych jest przykrytych dachem: dwuspadowym, namiotowym, trójspadowym, czterospadowym. Dach wieńczy czasem wieżyczka na sygnaturkę mająca bardzo różne formy. Częste są tu cebulaste kopuły z latarnią, a także wieżyczki wieloboczne i wielokondygnacyjne, nakryte dachem namiotowym. Wieżyczka jest

¹⁹ Kapliczka pochodząca z 1847 roku. O charakterze barokowo-klasycyzm. Murowana z cegły, otynkowana. Na planie prostokąta. Ściany oparte na narożach pilastrami, zwieńczone belkowaniem. W elewacji frontowej w trójkątnym szczytce otoczone promieniami Oka Opatrzności, modelowane w narzucie tynkowej; w strefie belkowania data 1847 i inicjały fundatora F.A.Z. Otwór drzwiowy zamknięty luką odcinkowo, po bokach Falistym, nad nim tynkowany feston z upiętego rozetami sznura. W ścianach bocznych dwa półkoliste okna rozdzielone półkolem zamkniętą niszą, nad nimi tynkowe nadlucza o profilu wałkowym, ze wspornikami w kształcie serca. Wewnątrz strop płaski. Dach dwuspadowy, kryty blachą, na kalenicy cebulasta sygnaturka zwieńczona żeliwnym krzyżem. Z innych należy tu wymienić Kaplicę przydrożną w Bagienicach z 2 połowy XIX wieku, drewnianą i w Sojczynie Borowym z charakterystycznym podcieniem wspartym na dekoracyjnie profilowanych słupach. M. K a l a m a j s k a - S a e d , Red. Kolno, Grajewo i okolice, w: Katalog Zabytków sztuki w Polsce, Warszawa 1988/skrót KZSzP./, t. 9, z. 3, s. 1 i 4 i 34.

zwykle usytuowana pośrodku rzutu poziomego kapliczki, ale bywa także umieszczana nad częścią prezbiterialną lub nad szczytem dachu, od frontu. Szczyt dachu (w przypadku dachu dwuspadowego lub trójspadowego) jest najczęściej trójkątny, wydzielony okapem lub gzymsem prostym. Szczyt miewa też niekiedy fantazyjne, ozdobne formy. Z reguły mieści się w nim niewielka, prostokątna lub prostokątna półkolistą sklepią wnęką, w której umieszczona jest figurka, obrazek lub krzyż.

W kapliczkach domkowych otwór drzwiowy jest przeważnie prostokątny albo prostokątny-zamknięty łukiem półkolistym bądź łukiem z uskokiem. Zamykają go drewniane drzwi, czasem zdobione żelaznymi okuciami kowalskiej roboty. Drzwi te rzadko bywają pełne. Najczęściej wypełnione są zaledwie do połowy lub dwóch trzecich wysokości, u góry zaś ozdobnie ażurowo wycinane lub uzupełnione drewnianą kratą. Często także otwór drzwiowy zamyka jedynie drewniana lub metalowa krata. Wiele kapliczek jest też otwartych, bez żadnego zamknięcia. Niektóre kapliczki domkowe posiadają jedno lub dwa niewielkie okienka. Szyba jest tu przeważnie wprawi na w drewnianą ramę zamocowaną na stałe, bez możliwości otwierania. Okienka najczęściej są umieszczona w ścianach bocznych.

Kapliczki domkowe posiadają wewnątrz niewielki drewniany ołtarzyk złożony ze stołu ołtarzowego i rzeźbionej nastawy. Czasem ołtarzyk ten poprzedzają, na wzór kościołów, stopnie. W szeregu kapliczek jest tylko stół ołtarzowy, przeważnie drewniany, rzadziej kamienny. Na nim stoi figura patrona kapliczki. Niekiedy zamiast nastawy ołtarzowej na ścianie części prezbiterialnej zawieszony jest obraz lub półeczka, na której ustawiono figurę.

Przy wejściu, na zewnątrz kapliczki, często umieszczona bywa kropielnica. W kapliczkach murowanych jest ona kamienna. Osobna kropielnica bywa też ustawiona obok wejścia. Wiele spośród nich to po prostu stare kropielnice usunięte z kościołów.

Czasem obok domkowej kapliczki usytuowana jest mała drewniana ambonka wsparta na jednym lub czterech słupkach. Prowadza na nią schodki i nakrywa ją niewielki daszek. Ambonki te budowano przy kapliczkach, w których w miarę regularnie odprawiana była Msza św., czy też obrzędowe poświęcenie pól.

Kapliczki szafkowe

Dość często wśród tego typu budowli spotykana formą są kapliczki szafkowe. Wiszą one na drzewach, na drewnianych słupkach, czasem ozdobnie obrobionych i mających wyodrębniony cokół; niekiedy na

krzyżach, czy wreszcie na ścianach domów²⁰. Kapliczka szafkowa bywa ustawiana na drewnianym słupie lub murowanym postumencie. Kapliczki te wykonane są najczęściej z drewna, chociaż ostatnio zaczynają pojawiać się także szafki z blachy, kawałków eternitu itp. Sama szafka w większości przypadków ma postać prostokąta stojącego, rzadko leżącego. Najczęściej spód i trzy ścianki, a więc plecy i oba boki, są pełne, zaś od frontu szafka jest otwarta.

Czasem zamykają ją przeszklone drzwiczki umocowane na zawiasach i zamykane na haczyk lub klucz. Bywa też szyba wprawiona na stałe w drewnianą ramę, przytwierdzoną do krawędzi ścianek bocznych i spodu śrubami lub zagiętymi gwoździ. Zdarza się, że skrzynka kapliczki od frontu posiada balustradę wykonaną z ozdobnie uformowanych tralek, sięgającą przeważnie do jednej trzeciej wysokości otworu. Ozdobę części frontowej stanowią ograniczające ją kolumny, sterczyny, wycinane ażurowo.

Tak skonstruowane szafki nakrywa dwuspadowy okap. Rzadziej zdarzają się daszki trójspadowe lub dwuspadowe z tzw. koszyczkiem w szczycie. Daszek niekiedy zdobi miniaturowa wieża lub sterczyna, która jest zwieńczona krzyż.

Nie które kapliczki mają puste szczyty, ozdobione tylko ażurowym wycięciem. Częściej występują szczyty zabudowane, wykonane z jednego kawałka deseczki lub z drobnych listewek, nierzadko ułożonych w określony wzór. W takich ściankach szczytowych spotyka się ażurowe wycięcia w kształcie krzyża, inicjałów Maryi lub IHS, a także miniaturowe wnęki i dekoracje rzeźbiarskie.

Odrębnym rodzajem kapliczek są figury przydrożne, wykonywane najczęściej z kamienia, czasem częściowo murowane, a w przeszłości rzeźbione w jednym potężnym kłocu drzewa. Wśród nich wyróżnić można główne typy: kapliczki słupowe i kapliczki postumentowe.

Kapliczki słupowe

W tej grupie można zamknąć te budowle małej architektury sakralnej, które mają formę wielokondygnacyjnego słupa, czworo-ściennego, zwieńczonego krzyżem lub figurą. Sam słup występuje w licznych wa-

²⁰ Na trasie z Wysokiego Mazowiecka do Szepietowa za miejscowością Plewki w kompleksie leśnym jest umieszczona na jednym z drzew taka mała szafkowa kapliczka. Podobna kapliczka w formie obrazu zawieszona jest na drzewie w kompleksie leśnym za miejscowością Biela na trasie z Ostrowi Mazowieckiej do Małkini. Por. M. B a r t n i c z a k, Małkinia i okolice, w: Ziemia 1977. Prace i materiały krajoznawcze, Warszawa 1980.; Tenże, Na przedpolach Ostrowi Mazowieckiej, w: Ziemia 1978, Warszawa 1981.; Tenże, Ostrów Mazowiecka i okolice, Warszawa 1987, s. 27.

riantach różniących się formą i zdobieniem. Najczęściej spotyka się tu następujące odmiany:

- a. Słup na całej wysokości posiada taki sam przekrój poziomy. Podzielony jest na dwie lub trzy kondygnacje wyodrębnione tylko za pomocą gzymsów²¹.
- b. Słup składa się z dwóch lub trzech kondygnacji umieszczonych jedna na drugiej, przy czym każda kolejna ma przekrój poziomy mniejszy od poprzedniej²².

Tak skonstruowany słup może być ustawiony bezpośrednio na gruncie, na niskiej podmurówce lub na szerszym i głębszym cokole albo też na kilkustopniowej bazie. Wszystkie kondygnacje słupa mają zdobioną ścianę frontową, niekiedy także ściany boczne, zaś do rzadkości należą figury zdobione z wszystkich czterech stron. Na cokole lub na pierwszej kondygnacji od frontu umieszczony jest najczęściej napis fundacyjny. Dekorację słupa stanowią płaskorzeźby, rzadziej rzeźby półpełne.

Ciekawą odmianą figur słupowych są konstrukcje, gdzie w poszczególnych kondygnacjach umieszczone zostały wnęki, w których znajduje się rzeźba lub obraz. Figury te są murowane z kamienia lub cegły w formie naśladowującej czterościenny słup kamienny.

Kapliczki postumentowe

Kapliczki postumentowe prawie wyłącznie wykonywane były z kamienia lub murowane z kamienia albo z cegły. Składają się one z czterościennego postumentu, (niezmiernie rzadko z kolumny) oraz z wieńczącej go figury lub krzyża. Na frontowej ścianie postumentu umieszczany był napis fundacyjny. Postument, podobnie jak słup w przypadku kapliczek słupowych, ustawiony jest wprost na gruncie, na podmurówce, na szerszym i głębszym cokole lub na kilkustopniowej bazie. Można wyróżnić dwa podstawowe typy postumentów:

- a. Postument jest po prostu prostopadłościanem, niekiedy tylko przy górnych krawędziach posiadającym niewielki ozdobny gzyms²³;
- b. Prostopadłościenne postument posiada od frontu wykutą lub wymurowaną wnękę²⁴.

²¹ Kapliczka w Zarębach Kościelnych w formie kolumny toskańskiej z krzyżem na wierzchołku wzniesiona została w roku 1809. Red. S. R u s s o c k i e g o , Ostrów Mazowiecka z dziejów Miasta i powiatu, Warszawa 1975, s. 326.

²² Kapliczka w Porębie, zbudowana rzekomo w 1768 roku, czworoboczna, trzykondygnacyjna, mieściła do roku 1972 w jednej ze swych wnęk gotycką rzeźbę Matki Boskiej Tronującej. Tamże.

²³ Kapliczka przydrożna drewniana z ludową rzeźbą św. Wawrzyńca w XIX/XX, Kolno Grajewo i okolice, w: KZSzP, Warszawa 1988, t. 9, z. 3, 24.

²⁴ Kapliczka w murze przykościelnym, w której jest umieszczona postać Chrystusa Frasobliwego. Kleczkowo.

Wnęka ta jest najczęściej prostokątna, półkuliście sklepiona. Z reguły jest otwarta, ale niekiedy zamykają ją, podobnie jak kapliczkę szafkową, drzwiczki umocowane na zawiasach lub szyba wprawiona na stałe w ramę. Postument z wnęką nakrywa czasem daszek lub wieńczy krzyż. Ten typ kapliczki jest najbardziej zbliżony do formy nagrobka i prawdopodobnie z niego się wywodzi.

Zwieńczeniem kapliczki słupowej i postumentowej jest kamienna figura, rzadziej kamienny lub żelazny krzyż. Rzeźbę nakrywa często drewniany lub blaszany daszek wsparty na dwóch, trzech lub czterech podporach, zwykle wykonywanych z ozdobnie skręconego drutu lub metalowego pręta. Rzadziej figurę zabezpiecza przeszklona szafka. Według wszelkiego prawdopodobieństwa figury słupowe i postumentowe, zwłaszcza kamienne, mają swój początek w odległej przeszłości, w czasach przedchrześcijańskich.²⁵

Do ciekawych form przydrożnych kapliczek należą kapliczki, które można określić jako „latarniowe”.²⁶ Jest to rodzaj kamiennej latarni wieńczącej kolumnę, rzadziej czworościenny słup, umieszczone niekiedy, podobnie jak kapliczki słupowe czy postumentowe, na kilkustopniowej bazie.

Sama „latarnia” jest ażurowa, rzadko przeszklona. Ten rodzaj przydrożnych kapliczek nawiązuje do tzw. latarni umarłych ustawianych w średniowieczu na cmentarzach, a w czasach późniejszych w miejscach zbiorowych mogił. Sytuowano je również przy traktach i drogach, by podróżującym przypominać w ten sposób o chrześcijańskim obowiązku modlitwy za zmarłych.

Kapliczki takie pełniły równocześnie funkcję swego rodzaju drogowskazu, zwłaszcza że często zapalano w nich światło widoczne w nocy z daleka. Światło to traktowano jako rodzaj ofiary w intencji pokutujących dusz. Do tradycji tej nawiązuje zwyczaj oświetlania przydrożnych kapliczek. W wielu z nich do dzisiaj przechodnie umieszczają lampki i

²⁵ Najstarszy rodowód tych zabytków zdaje się być zupełnie jasny, do dziś dnia bowiem przechowały się tu i ówdzie u Słowian podobne słupy kultowe w związku z czcią zmarłych. K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1968, s. 182 n.; Ciekawym śladem wspomnianej genezy tego rodzaju kapliczek jest zamieszczona w XI-wiecznym latopisie Nestora wzmianka o ustawianiu na słupach urn ze szczątkami zmarłych. A gdy kto umarł, wyprawiali mu przymę, potem ułożyli stos wielki, położyli umarłego na stos i spalili. Zabrawszy potem kości, włożyli je w naczynie małe i postawili na słup przy drogach. *Notatka ta dotyczy ruskich plemion słowiańskich Krywiczian, Radymiczian, Siewierzan i Wiatyczian*. T. S e w e r y n, *Kapliczki*, dz., cyt., s. 12.

²⁶ Kaplica w Gostkowie w kształcie wysokiego czworobocznego słupa zwieńczony jest figurą św. Jana Niepomucena. Red. S. R u s s o c k i e g o, *Ostrów Mazowiecka z dziejów*, s. 326.

świece lub też zostawiają pieniądze na światło, a szereg kapliczek, zwłaszcza usytuowanych w pobliżu domów, ma całodobowe oświetlenie elektryczne.

Kapliczki wnekowe

Najnowszy typ to tzw. kapliczki wnekowe. Są to wneki wykonane w szczytach murowanych, rzadziej drewnianych domów. Umieszcza się w nich figurki lub obrazki. Od strony strychu wneka taka zamknięta jest najczęściej deską. Można się tędy dostać do wnętrza w celu wymiany dekoracji czy też naprawy oświetlenia. Od frontu wneka ma zazwyczaj otwór prostokątny lub prostokątny zamknięty łukiem półkolistym, łukiem z uskokiem albo rzadziej łukiem ostrym. Tylko sporadycznie jest całkowicie otwarta. Często natomiast zamyka ją szyba wprawiona na stałe w ramę. Znajdujący się we wnece wizerunek otaczają z reguły elektryczne lampki. Niekiedy dodatkową dekorację stanowią też elementy zdobnicze umieszczone na ścianie dookoła wneki, jak np. kompozycje ułożone z kawałków szkła, lusterek, cegły, obramienia wykonane w tynku, inicjały Jezusa i Maryi, motyw kielicha z Hostią itp.

Z licznych możliwości zaszeregowania tak bogatej dziedziny życia społecznego a utrwalonej i przekazanej przez sztukę kapliczek przydrożnych. Można zauważyć bogactwo kompozycji i umiejscawiania w zależności od funkcjonalności w społeczności i motywacji jaka towarzyszy twórcom i odbiorcom w danym regionie.

3. Materiał, fundatorzy i warsztaty

Jest rzeczą oczywistą, że poszczególne architektoniczne typy kapliczek związane są z określonym materiałem. Tak np.: kapliczki w formie wiszących, szafek wykonywano i dotąd się wykonuje, głównie z drewna, wielokondygnacyjne figury słupowe z kamienia, a kapliczki domkowe z drewna, z kamienia lub cegły.

Materiałem o najstarszych tradycjach jest kamień i drewno. One to na terenach, o których mówimy w przełomie wieków XIX i XX, były dostępne i stanowiły surowiec budowlany tak w potrzebach gospodarczych, mieszkaniowych jak i w obiektach historycznych. Należy nadmienić, że drzewo w szczególnie sposób jako budulec było stosowane w rejonie kurpiowszczyzny.

W okresie międzywojennym wśród materiałów stosowanych do budowania kapliczek i krzyży pojawiły się; na szerszą skalę, podobnie jak w całym budownictwie wiejskim; cegła, blacha, dachówka. Dało to się

zauważyć, że taki materiał jest stosowany, przy wznoszeniu większych kapliczek domkowych.

W latach pięćdziesiątych naszego stulecia miejsce tradycyjnego budulca zaczął coraz częściej zajmować beton, pustaki, spawane konstrukcje metalowe i sztuczne tworzywo.

Najogólniej można powiedzieć, że kapliczki przydrożne były wykonywane z materiały jak w danym czasie był stosowany w technikach tworzenia różnego rodzaju budowli o przeznaczeniu: sakralnym, mieszkaniowym czy gospodarczym.

Kapliczki współczesne, bo takie też powstają, mające bardziej indywidualny charakter, bo pojawiają się w ogródkach przy domowych prywatnych właścicieli wykonywane są ze wszystkich dostępnych materiałów.

Kapliczki i krzyże przydrożne na interesującym nas terenie w przeważającej mierze pochodziły z fundacji mieszkańców tutejszych wsi i miasteczek. Często głównym inicjatorem fundacji był właściciel okolicznych dóbr. Czuli się gospodarzami tej ziemi, stąd też wśród powstałych kapliczek i krzyży mniej jest wytworów sztuki cechowej, a więcej wyrobów pochodzących z chłopskich warsztatów rzemieślniczych i produkowanych przez indywidualnych twórców.

Na terenie Podlasia i Mazowsza większość drewnianych krzyży i kapliczek, szczególnie domkowych, wykonywali sami fundatorzy. Tylko nieliczne pochodzą z pracowni miejscowych rzeźbiarzy i rzemieślników, o czym świadczy ich bardziej skomplikowana forma, bogatsze zdobnictwo czasem nawet charakterystyczny dla danego wykonawcy styl. Materiału było tu pod dostatkiem: dysponował nim w zasadzie bez ograniczeń każdy mieszkaniec wsi. U lokalnych artystów ludowych zamawiano raczej same rzeźby, niż całe kapliczki.

Inaczej przedstawiał się problem dużych kaplic, zarówno drewnianych jak i murowanych, będących często małymi świątyniami zastępującymi kościół oraz okazałych figur kamiennych. Obiekty takie lokowano najczęściej w miejscach, gdzie mogło je podziwiać jak najwięcej wiernych. Przy głównych drogach, na granicach wsi itp. Zarówno fundatorzy jak i twórcy, zdając sobie sprawę z trwałości swego dzieła, starali się, aby było ono nie tylko usytuowane w eksponowanym miejscu, ale odpowiednio ozdobne i bogate w różne orny artystyczne.

Ten rodzaj fundacji był w mniejszym stopniu osobistą sprawą fundatora. Inicjatorem ich powstania, którym tylko sporadycznie był jeden człowiek. Fundacja taka stanowiła przedsięwzięcie o wiele bardziej kosztowne i skomplikowane niż budowa niewielkiej kapliczki czy postawienie krzyża, podejmowała je w głównej mierze cała wieś lub pewna część społeczności wiejskiej, jak np. mieszkańcy przysiółka, osady, zamożna rodzi-

na, itp. Oni to dostarczali potrzebne do budowy materiały i najmowali wykonawców – zawodowych cieśli, murarzy i kamieniarzy.

Większość kamiennych figur przydrożnych była ozdabiana polichromią. Malowano zarówno samą powierzchnię słupa jak i umieszczone na nim płaskorzeźby oraz wieńczącą go rzeźbę. Stosowano przeważnie intensywne, jaskrawe kolory. Podpisy pod płaskorzeźbami i napisy fundacyjne wyryte w kamieniu pociągano dodatkowo farbą, najczęściej czarną. Malowanie figur zlecano miejscowym malarzom – w przeszłości twórcom ludowym zajmującym się malowaniem obrazów, współcześnie także... malarzom pokojowym.

Odrębnym zagadnieniem są występujące dość licznie krzyże metalowe. Często wieńczą one kapliczkę domkową, słupową. Niekiedy umieszczane są na kamiennym lub murowanym postumencie.

Część z nich to dzieło miejscowych kowali wykutych w kuźniach przyzagrodowych. Z miejscowych warsztatów pochodziły zazwyczaj niewielkie krzyże-zwieńczenia, rzadziej krzyże nagrobne. Istniało tu ogromne bogactwo form i zdobień, będące nierzadko przejawem inwencji artysty-kowala²⁷.

Drugą grupę stanowią krzyże żeliwne odlewane, pochodzące najczęściej z warsztatów odlewniczych. Krzyże te funkcjonują głównie jako cmentarne, ale można je czasem spotkać poza miejscami grzebania zmarłych. Krzyże odlewane prawie wyłącznie funkcjonowały jako nagrobne lub umieszczane były przy drogach. Zwykle krzyż taki ma umieszczoną w trzonie scenę figuralną przedstawiającą: Opłakiwanie, postacie Matki Bożej i św. Jana Apostoła towarzyszące śmierci krzyżowej, Pięć, a rzadziej Chrystusa Króla i Trójcę Świętą. Na niektórych krzyżach pojawia się sceny przedstawiające: anioł gaszący pochodnię – symbol życia, personifikacja Kościoła (Ecclesia) w postaci niewiasty trzymającej w jednej ręce kielich a w drugiej krzyż. Sceny te najczęściej nawiązują do symboliki gotyckiej i posiadają neogotyckie obramienie.²⁸

4. Aspekt społeczno-kulturowy, jedna z przesłanek, drobnej architektury sakralnej

Kapliczka i krzyż, a także miejsce ich lokalizacji, stawały się rzeczą świętą. Zniszczonych obiektów pod żadnym pozorem nie godziło się usuwać, nawet palić. Niekiedy tylko rozpadające się krzyże czy figury

²⁷ R. Reinfuss, Ludowe kowalstwo artystyczne w Polsce, Wrocław 1983 s 203-214.

²⁸ F. Kotula, Wymowne dokumenty życia religijnego, Tygodnik Powszechny 1947, nr 9, s. 6.

przenoszono na cmentarz, gdzie znajdowały, jak ludzie, „wieczny spoczynek”. Gdy z jakichś względów usunięcie ich było konieczne, np. przy budowie drogi czy mostu, przesuвано je nieco dalej, ale już bardzo niechętnie przenoszono na całkiem inny teren, nigdy zaś nie likwidowano. Miejsce, gdzie raz stanęła kapliczka czy krzyż, pozostawało święte nawet po zniknięciu samego obiektu. Nikt nie odważył się miejsca tego zbezczeszczyć, a użycie go w innym celu niż usytuowanie obiektu sakralnego było traktowane jako świętokradztwo. Nie wznoszono więc tam domu, nie przeznaczano ziemi pod uprawę i nie użytkowano w żaden inny sposób tak długo, jak długo zachowała się pamięć o kapliczce czy krzyżu²⁹.

Szacunek dla terenu uświęconego obiektem sakralnym sprawiał, że krzyż czy kapliczkę w miarę możliwości wielokrotnie naprawiano, nie raz aż do całkowitej zmiany wyglądu budowli. Prace przy konserwacji lub renowacji podejmował sam fundator, mieszkańcy obojczya lub nawet całej wsi, o ile obiekt był fundacją ogółu. Do bardziej skomplikowanych prac, jak uzupełnienie zniszczonej figury, roboty ciesielskie czy murarskie, najmowano też niekiedy rzemieślników.

Na terenach Podlasia i Mazowsza istniał zwyczaj, znany też i w innych rejonach kraju, iż napraw kapliczek i krzyży dokonywano późną jesienią, po Dniu Zadusznym (2 listopada). Okresem remontowania, odnawiania i dekorowania kapliczek i krzyży był też koniec kwietnia; w ten sposób przygotowywano je na okres maja, kiedy to pod kapliczkami odprawiano powszechnie majowe nabożeństwa.³⁰

Tu tylko została nakreślona jedna z przesłanek aspektu religijnego dotycząca problemu zatroskania o kapliczkę przydrożną ze strony osób zainteresowanych przeszłością i przyszłością dokumentów wiary w rzeczywistości otaczającego świata i przyrody. W głównej mierze zależnej od uszanowania i zatroskania o te budowle, które tak mocno wpisały się w pejzaż diecezji łomżyńskiej jak w dawnych tak i w nowych jej granicach.

²⁹ W tradycyjnej kulturze ludowej panowało powszechne przekonanie, że Pan Bóg zawsze *upomni się o swoje* i ukarze świętokradcę, pałac piorunem postawiony na miejscu kapliczki dom, niszcząc pole gradobiciem lub powodzią. Kara miała spotkać również tego, kto usunął święty obiekt. Jeszcze obecnie zdarza się często, że gdy podczas budowy drogi zaistnieje konieczność przeniesienia kapliczki, nikt nie chce się podjąć tej pracy. Prawie że wątkiem wędrownym stała się opowieść o operatorze spychacza czy koparki, który zginął tragicznie, stracił kogoś bliskiego lub spotkało go inne nieszczęście tylko dlatego, że zniszczył w czasie pracy kapliczkę bądź krzyż.

³⁰ Por. U. J a n i c k a - K r z y w d a, Forma architektoniczna i wytwórcy kapliczek przydrożnych na polskim Podkarpaciu, *Nasza Przeszłość* 91/ 1999/, s. 269-299.

Zakończenie

Kapliczki przydrożne są wielkim bogactwem form, stanowią świadectwo niewyczerpanej pomysłowości snycerzy w modelowaniu materiału. Próbując usystematyzować ich odmiany, można powiedzieć, że wszystkie dadzą zamknąć się w jakiś kategoriach, o których mówiłem wcześniej, a nadmienię tylko, że chodziło o periodyzację według: materiału z jakiego zostały wykonane, lokalizacji i formy oraz architektury i dekoracji.

Te małe formy architektury sakralnej dzięki fundatorom i dużej możliwości materiałów, z których powstawały na naszym terenie stanowią jeden z najbardziej charakterystycznych elementów pejzażu wsi i miast terenu Podlasia i Mazowsza ukształtowanego przez człowieka.

Wiele z nich przetrwało do naszych czasów. Także współcześnie stawia się nowe kapliczki, choć nieporównanie rzadziej niż dawniej. Niestety w wielu przypadkach obecne nie dorównują urodą dawnym.

Wykaz najbardziej znanych kapliczek przydrożnych w diecezji łomżyńskiej

Repertorium, ważniejszych pod względem historii sztuki, kapliczek przydrożnych diecezji łomżyńskiej dokonany został na podstawie Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce wydanym w Warszawie przez Polską Akademię Nauk Instytutu Sztuki:

A. Okolice dekanatu krasnosielskiego i różańskiego cz. I.³¹

Batogowo – Kapliczka przydrożna /skrót K.p./wzniesiona około połowy w. XIX. Słupowa. Murowana z cegły, otynkowana, wzniesiona na usypisku z kamieni polnych. Na czworobocznym cokole wieloboczny słup zakończony kapliczką otwartą arkadami. Daszek ceglany, namiotowy, zwieńczony kutym żelaznym krzyżem.

Drądzewo – K.p. wystawiona w 1831 roku jako wotum za uwolnienie od cholery. Murowana z cegły, otynkowana. Słupowo, walcowata, trzykondygnacyjna z wnękami zamkniętymi odcinkowo. W zwieńczeniu gzyms profilowany. Na piaskowcowej tablicy inskrypcja oraz data. Daszek namiotowy, kryty blachą, zwieńczony żeliwnym krzyżem.

Gąsewo – K.p. wzniesiona w 1839 roku. Murowana z cegły. Słupkowa, czworoboczna z wnęką na figurę, kryta daszkiem dwuspadowym, blaszanym.

³¹ Maków Mazowiecki i okolice w: KZSzP, Warszawa 1982, t. 10, z.7, s. 1-25.

Glinki – ruiny kaplicy grobowej, wzniesione ok. 1856 roku. Murowana z cegły, otynkowana. Prostokątna, z krypta grobową, wejściem zamkniętym półkoliście oraz takimi samymi oknami. Figura przydrożna /skrót F.p./, wystawiona w 1 połowie XIX wieku. Słupkowa. Murowana z cegły pierwotnie otynkowana. Na czworobocznym cokole kolumna zwieńczona ośmiobocznie, ogzysowana z trzema wysklepionymi wnęczkami. Daszek ośmiopłociowy blaszany, zwieńczony kutym żelaznym krzyżem.

Krasnosielc – F.p. umiejscowiona przy szosie do Drądzewa, koło mostu. Wystawiona około połowy lub 2 połowy wieku XIX. Drewniana w formie słupka z rzeźbą głowiczną. Pierwotnie w zwieńczeniu była kamienna figura św. Jana Niepomucena.

B. Okolice dekanatu chorzelskiego.³²

Binduga – F.p., z połowy wieku XIX, drewniana w formie profilowanego słupa z trzema niszami /dolna zasłonięta/, w górnych rzeźba św. Jana Niepomucena i Chrystusa Frasobliwego, wykonanie ludowe.

Budki – F.p., za wsią, na podmokłym terenie na słupie drewniana figura św. Jana Niepomucena.

Cierpięta – F.p., na wysokim słupie rzeźba św. Jana Niepomucena drewniana wykonana w warsztacie ludowym.

Krukowo – F.p., przy krzyżu drewniany słup z 1915 roku z niszą, w której znajduje się rzeźba ludowa Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej.

Wola Błędowska – w nowomurowanej kapliczce rzeźba ludowa Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej.

C. Okolice dekanatu wyszkowskiego.³³

Barcice – Kapliczka przed kościołem. Zapewne z wieku XVIII. Z pnia drzewa, ozdobiona listwecami i ażurową latarnią z 2 połowy XIX wieku.

Wyszków – K.p. 1. Wzniesiona w końcu wieku XVIII, klasyczna, murowana z cegły, otynkowana. Słupowa, na planie trójkąta. Na cokole uskokowym, ożywionym zamkniętymi odcinkowo wnęczkami. Zwieńczona gładkim fryzem i profilowanym gzymsem. Daszek trzypołaciowy, kryty dachówką, z kutym żelaznym krzyżem. We wnęcie rzeźba św. Jana Niepomucena, barokowa z wieku XVIII.

2. Na cmentarzu kościelnym w murowanej kapliczce we wnęcie rzeźba Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej barokowa z wieku XVIII.

³² Przasnysz i okolice, w: Tamże, Warszawa 1980, t. 10, z. 18, s. 1-42.

³³ Powiat wyszkowski, w: Tamże, Warszawa 1974, t. 10, z. 28, s. 1-20.

3. K.p. usytuowana za miastem, przy szosie do Białegostoku, nad brzegiem jaru. Wzniesiona w 1 połowie XIX wieku. Murowana z cegły, otynkowana. Słupowa, czworoboczna, dwukondygnacyjna, na cokole ożywionym wnękami. W obu kondygnacjach półkuliście zamknięte wnęki. Gzyms profilowany. Daszek namiotowy kryty blachą.

D. Okolice dekanatów: ostrołęckich, myszyniecki, rzekuński i różański cz. II.³⁴

Brzozowy Kąt – F.p. z początku wieku XX. Drewniana, zwieńczona czworoboczną kapliczką, ujętą ozdobnie wyciętą ramą. W oszklonym wnętrzu rzeźba ludowa św. Jana Niepomucena początek wieku XX.

Cyk – F.p. drewniane, słupkowe z wieku XIX.

1. Znacznie obniżona zwieńczona kapliczką, w której znajduje się ludowa rzeźba Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej.

2. Za kapliczką zwieńczona żelaznym kogucikiem. We wnętrzu rzeźba ludowa św. Floriana.

3. Z kapliczką zamkniętą półkuliście.

Czarnia – W nowo murowanej, otynkowanej o prostych kształtach kapliczce nad rzeką figura ludowa św. Jana Niepomucena początek wieku XX, która znajduje się we wnęce. Czworobok kapliczki został nakryty daszkiem blaszanym na szczycie dachu jest delikatna prosty pod względem artystycznym krzyż.

Dylewo – 1. F.p. znajduje się ona przy domu na prywatnej posesji. Wystawiona w 1816 roku przez majstra ciesielskiego St. Białcaka. Na profilowanym drewnianym słupie kapliczka ośmioboczna, kryta namiotowym daszkiem blaszana. Na słupie wycięty napis z nazwiskiem cieśli i datą, powtórzona na blaszanej tabliczce w części cokołowej. Wewnątrz rzeźba ludowa Chrystusa Ukrzyżowanego.

Golanka – K.p. Drewniane.

1. Usytuowana nad rzeką, oszklona, prostokątna, kryta dachem dwuspadowym.

2. Czworoboczna, oszalowana z wnęką zwieńczoną lukiem mauretańskim.

3. F.p. w formie krzyża z ludową figurą Chrystusa Ukrzyżowanego.

4. Kłoda zwieńczona sterczyną.

Grale – 1. K.p. z wieku XIX, drewniana, konstrukcji zrębowej na planie kwadratu, kryta daszkiem namiotowym blaszanym zwieńczonym profilowanym pazurem, przechodzącym w krzyż z drewnianą fi-

³⁴ Ostrołęka i Okolice, Tamże, Warszawa 1983, t. 10, z. 11, s. 1- 42.

gurką Chrystusa Ukrzyżowanego, zwieńczoną blaszanym kogutkiem. Wewnątrz ludowa rzeźba Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej.

2. F.p. Ludowe wiek XX. 1. W formie wysokiego krzyża. 2. Słupowa, zwieńczona kapliczką.

Grale Las – F.p. Ludowa z wieku XIX. Kłoda z wydrążoną wnęką. Jazgarka- Nowa drewniana kapliczka wewnątrz rzeźba ludowa św. Jana Nepomucena.

Krysiaki – F.p. 1. z około wieku XIX, słupowa, drewniana z wnękową kapliczką osłoniętą wielopołaciowym daszkiem blaszanym, zwieńczonym profilowanym pazdurem z kutym żelaznym krzyżem. 2. Słupowa, drewniana, zwieńczona oszkloną kapliczką z chorągiewką w szczycie z datą 1892; wewnątrz pierwotnie była rzeźba św. Rocha.

Myszyniec Stary – Kapliczka wzniesiona w roku 1881. Murowana z cegły, otynkowana. Na planie kwadratu. Wejście we wnęce zamkniętej odcinkowo, po jego bokach dwie wnęczki zamknięte półkoliście, okna zamknięte ostrosłupowo. Dach namiotowy, kryty dachówką, zwieńczony drewnianym cebulowatym hełmem z ażurowym kutym krzyżem oraz chorągiewką z datą.

Obierwia – K.p. z połowy XIX wieku. Murowana z cegły, otynkowana. Czworoboczna z wejściem zamkniętym półkoliście. Daszek dwuspadowy, kryty blachą.

Płoszyce – F.p. drewniane ludowe;

1. Kłoda, z dwiema prostokątnymi wnękami, zwieńczona daszkiem.

2. Słupowa, zwieńczona kapliczką z daszkiem dwuspadowym.

3. Kłodawa, zwieńczona krzyżem, z wnęką prostokątną, wewnątrz rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego wykonanie barokowo-ludowe.

Surowe – K.p. z 2 połowy XIX wieku lub w XX. Drewniana, oszalowana, kryta daszkiem namiotowym, obita papą. Wewnątrz rzeźba Matki Boskiej z ruchomymi ramionami wykonanie ludowe.

Wach – K.p. z wieku XIX. Drewniana, konstrukcji zrębowej, kryta namiotowym drewnianym daszkiem. Rzeźba św. Jana Nepomucena.

Zabiele Wielkie – F.p. Krzyż drewniany ludowy z 2 połowy wieku XX, z ozdobnie zakończony ramionami oraz płaską trójkrotnie zamkniętą kapliczką, w której nowsza metalowa figurka Chrystusa Ukrzyżowanego się znajduje.

Szafarnia – K.p. Drewniana z początków XX wieku w kształcie prostopadłościanu nakryta dachem dwuspadowym, kryta blachą zwieńczona drewnianym krzyżem.

E. Okolice dekanatów: Kolna, Grajewa Szczuczyna.³⁵

Bagienice – K.p. Z 2 połowy wieku XIX. Drewniana, konstrukcji zrębkowej, prostokątna z podcieniami wspartymi pierwotnie na czterech słupach. Dach dwuspadowy. Wewnątrz rzeźba ludowa z trzema osobami przedstawiającymi Oplakiwanie.

Czerwone – 1. K.p. murowana z połowy XX wieku, wewnątrz ludowa św. Jana Nepomucena.

2. Krzyże przydrożne, dwa z osadzonych na polnych kamieniu kutyh płaskich sztab żelaznych z małymi krzyżykami ustawionymi na zakończeniach ramion; jeden z pasyjką osłoniętą blaszanym daszkiem, wystawiony w miejscu straceń 1864 roku mieszkańców wsi, uczestników Powstania Styczniowego.

Dłużewo – Nowa kapliczka wewnątrz, której znajduje się ludowa rzeźba Pieta pochodząca z 2 połowy XIX wieku.

Dybla – Kapliczka pochodząca z 1847 roku. O charakterze barokowo-klasycznym. Murowana z cegły, otynkowana. Na planie prostokąta. Ściany oparte na narożach pilastrami, zwieńczone belkowaniem. W elewacji frontowej w trójkątnym szczycie otoczone promieniami Oka Opatrzności, modelowane w narzucie tynkowej; w strefie belkowania data 1847 i inicjały fundatora F.A.Z. Otwór drzwiowy zamknięty łukiem odcinkowo, po bokach Falistym, nad nim tynkowany feston z upiętego rozetami sznura. W ścianach bocznych dwa półkoliste okna rozdzielone półkoliście zamkniętą niszą, nad nimi tynkowe nadłucza o profilu wałkowym, ze wspornikami w kształcie serca. Wewnątrz strop płaski. Dach dwuspadowy, kryty blachą, na kalenicy cebulasta sygnaturka zwieńczona żeliwnym krzyżem.

Grajewo – K.p. z około połowy wieku XIX. Murowane, otynkowane. 1. Przy narożniku ul. Konopskiej i Marchlewskiego. Na wysokim cokole, część środkowa prostokątna z faliście wykrojonym zwieńczeniem, na narożach od frontu niższe przysadziste kolumny tokańskie. 2. przy ul. Wojska Polskiego. W formie graniastosłupa zwieńczonego wydątnym profilowanym gzymsem, w ścianach półkoliste nisze. Daszek czterospadkowy kryty blachą.

Kozioł – K.p. Drewniana, na czterech słupach, przykryta namiotowym daszkiem. Wewnątrz ludowa św. Jana Nepomucena.

Kumelsk – Kapliczka przy drodze do Lachowa. Murowana z kamienia i cegły nie tynkowana. Prostokątna. Naroża boniowane w cegle, z której również obramienia okien i drzwi są zrobione. Dach dwuspadowy, kryty eternitem. Wewnątrz strop płaski. W neogotyckim obramowa-

³⁵ Kolno, Grajewo i okolice, Tamże, Warszawa 1988, t. 9, z. 3, s. 1-60.

niu ceramiczna płaskorzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem, neorenesansowa z datą 1855.

Laski – F.p. z rzeźbą ludowa św. Jana Nepomucena, koniec wieku XIX. Krzyże przydrożne. 1. Żelazny około połowy wieku XIX, wokół pasyjki dekoracja w formie gałęzi z drobnymi listkami. 2-3. drewniane z wieku XX na jednym figura przeniesiona ze starszego elementy metalowe, osłaniająca pasję kapliczka w formie liry oraz kuty żelazny krzyż jako korona.

Leman – przy drodze obok kościoła niewielka słupkowa kapliczka wewnątrz której znajduje się rzeźba ludowa św. Jana Nepomucena z połowy XIX wieku.

Łacha – Kapliczka w niej figurka ludowa św. Jana Nepomucena. Przy mostku nad rzeczką Rybnicą. Drewniana, kwadratowa z czterospadowym daszkiem wspartym na słupach. W innym miejscu figura ludowa św. Jana Nepomucena wolno stojąca.

Mały Płock – K.p. drewniana z ludową rzeźbą św. Wawrzyńca z przełomu wieków XIX/XX.

Poryte – K.p. w lesie przy szosie w kierunku Korzenistego, drewniana, przybita na drzewie wewnątrz malowany na blasze obraz matki Boskiej Nieustającej Pomocy z przełomu wieków XIX/XX.

Sojczyn Borowy – Kapliczka z początku XX. Drewniana prostokątna z charakterystycznym podcieniem wspartym na dekoracyjnie profilowanych słupach. Dach dwuspadowy, kryty blachą. Wewnątrz feretron ludowy z obrazem dwustronnym z jednej strony : Matki Bożej Różańcowa z parą kłęczących włościan, z połowy XIX a z drugiej Św. Stanisława Bpa.

Wejdo – F.p. figura ludowa św. Jana Nepomucena wiek XIX.

F. Okolice dekanatów: czyżewski, kobyliński, zambrowski, wysoko-mazowiecki i szepietowski.³⁶

Andrzejewo – K.p. pobudowana około połowy wieku XIX. Usytuowana naprzeciw cmentarza grzebalnego. Murowana, tynkowana. Na wysokim cokole w formie wybruszonego filara czworokątna otwarta kapliczka z ośmiopłociowym daszkiem wspartym na toskańskich kolumnach.

Gostkowo – F.p. wystawiona w 1822 roku na łące nad rzeką Brok. Na czworobocznym murowanym z cegły, pobielanym filarze figura św. Jana Nepomucena z tegoż czasu. Przed filarem gład narzutowy z datą w prostokątnym obramieniu.

³⁶ Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice, Tamże, Warszawa 1986, t. 9, z. 1, s 1-77.

Kobylin Kuleszki – Kapliczka drewniana. Na planie kwadratu, nakryta czterospadowym dachem poditym blachą. Wewnątrz ołtarzyk z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem i św. Józefem w typie wieku XVIII.

Piekuty Nowe – K.p. wystawiona w 1848 roku. Murowana z cegły, tynkowana. Na czworobocznym ogzymśowanym cokole z odcinkowymi blendami i prostokątną wnęką, nad którą trójkątny daszek, ustawiona cylindrycznie część górna z półkolistym naczółkiem, rozdzielona na kondygnacje wałkowym gzymsem, pod którym data, w górnej części półkolistą uskokową wnęką.

Szepietowo Podleśne – K.p. w miejsce zniszczonej drewnianej kaplicy z 1806 roku, ustawiono metalowy daszek osłaniający rzeźbę św. Jana Nepomucena barokową z około połowy wieku XVIII.

Świętek Strumiane – K.p. drewniana, nakryta czterospadowym daszkiem. W niszy ludowa rzeźba św. Jana Nepomucena.

Waniewo – K.p. drewniana, słupkowa. Wewnątrz ludowa rzeźba Chrystusa Frasobliwego z wieku XX.

Wysokie Mazowieckie – K.p. przy ul. Jagiellońskiej, obok mostu nad Brokiem. Z 2 połowy XIX wieku. Murowana z cegły, tynkowana. Kwadratowa z trójkątnym ogzymśowanym szczytem, nakryta dwuspadowym daszkiem. W ścianach bocznych arkadowe wnęki, od frontu analogiczna nisza, w której rzeźba św. Jana Nepomucena późnobarokowa 2 połowa wieku XVIII.

Wyszonki Kościelne – K.p. z 2 ćwierćwiecza XIX wieku, murowane z cegły, tynkowane. 1. Św. Jana w formie wysokiego graniastosłupa, z czworoboczną kapliczką nakrytą dwuspadowym daszkiem. 2. Św. Rocha dwukondygnacyjna, wysoka, szeroka, czworoboczna podstawa z odcinkowo sklepieniami wnękami, przykryta półkoliście, na niej przysadzista kolumna tokańska dźwigająca kapliczkę, stanowiącą zredukowane powtórzenie form podstawy.

Zambrów – Kapliczka w pn.-wsch. Narożniku ogrodzenia cmentarnego, pierwotnie ustawiona przy moście nad Jabłonią. Pochodzi z około połowy wieku XIX. Murowana, tynkowana. Na planie półkola z prostokątną wnęką od frontu, w której rzeźba św. Jana Nepomucena ludowa z przełomu wieków XIX/XX.

Zaręby Kościelne – K.p. słupkowa z około połowy wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Czworokątna, dwukondygnacyjna, zwieńczona profilowanym gzymsem. W górnej kondygnacji półkoliście zamknięta rozglifiona nisza. Daszek dwuspadowy, kryty dachówka.

Zawady – K.p. powstała około połowy wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Na planie kwadratu. Dach namiotowy, kryty dachów-

ką, zwieńczony drewnianym krzyżem. W ścianach bocznych półkoliste przezrocza w opaskach tynkowych. Wewnątrz rzeźba ludowa św. Jana Nepomucena wiek XIX/XX.

Złotoria – K.p. 1. w miejscu dawnego kościoła parafialnego, murowana w 2 połowie wieku XIX. 2. W nowej murowanej z 1939 roku kapliczce rzeźba ludowa św. Jana Nepomucena wiek XIX/XX.

G. Okolice dekanatów podłomżyńskich.³⁷

Chrzanowo Włościańskie – K.p. zbudowana około połowy wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Prostokątna. Wewnątrz strop belkowy. Nad prostokątnym otworem wejściowym kapliczka w formie liry, pierwotnie mieszcząca nie zachowany krucyfiks. Dach dwuspadowy, kryty gontem. Na narożach ujęta starymi topolami. Wewnątrz feretron ludowy wiek XIX z obrazami Trójcy świętej i Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Obok stojący żeliwny krzyż z 1907 roku.

Jeziorko – K.p. wzniesiona w 1852 roku staraniem Rozalii i Piotra Kowalewskich. Neogotycka. Murowana z cegły. Czworoboczna z niszą, w której kamienna rzeźba św. Piotra z tego samego czasu. W zwieńczeniu żeliwny lambrekin. Na płaskim daszku ażurowa żeliwna balustrada i wysoki krucyfiks.

Konarzyce – K.p. późnobarokowa z 2 połowy wieku XVIII. Murowana z cegły, tynkowana. Na planie koła. Dwukondygnacyjna, na profilowanym cokole, rozdzielonym gzymsem z dachówkowym okapem. W dolnej kondygnacji nisza, górna otwarta czterema rozglifionymi arkadami, sklepiona krzyżowo. Daszek stożkowy kryty dachówką, zwieńczony żeliwnym krzyżem. Wewnątrz rzeźba św. Floriana, barokowo – ludowa z wieku XVIII.

Mieczki – K.p. z 2 połowy wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Na rzucie prostokąta, dwukondygnacyjna z niszą sklepioną odcinkowo, nad którą tynkowana opaska nadłucza. Daszek dwuspadowy kryty dachówką, zwieńczony żeliwnym krzyżem.

Mikołajki – K.p. powstała w początkach wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Na rzucie kwadratu. O trzech kondygnacjach, w dolnych prostokątne wnęki, górna otwarta półkolistymi arkadami, sklepiona krzyżowo. Daszek dwuspadowy.

Racibory – W nowej kaplicy przydrożnej, murowanej, krucyfiks barokowy około połowy wieku XVIII.

Romany – 1. Kapliczka /Kalwaria/. Na polach powyżej wsi, na pn. od zabudowań. Murowana z kamienia, na planie prostokąta, kryta dwu-

³⁷ Łomża i okolice. Tamże, Warszawa 1982, t. 9, z. 1, s. 1-84.

spadowym dachem z dachówki. W otwartej dłuższej ścianie ślady umocnienia drewnianej balustrady. We wnętrzu rzeźbiona grupa Ukrzyżowania, barokowo- ludowa wiek około XVIII i dwa proste krzyże.

2. K.p. murowana z cegły, tynkowana, kwadratowa, dwukondygnacyjna, nakryta stożkowym betonowym daszkiem. W ścianie pn. nisza z rzeźbą św. Franciszka, poniżej płyta z datą 1841.

Tarnowo – K.p. 1. Wzniesiona w 1839 roku, drewniana, na czterech słupach, od tyłu oszalowana, otwarta trzema dwułuczowymi arkadami wyciętymi w belkach. Dach namiotowy, kryty blachą. Wewnątrz rzeźba św. Jana Nepomucena, barokowa z 2 połowy wieku XVIII.

2. Przy wjeździe na teren dawnych zabudowań dworskich. K.p. pochodząca z połowy wieku XIX. Murowana z cegły, tynkowana. Cylindryczna, ze stożkowym cementowym daszkiem. Otwarta trzema arkadami zamkniętymi odcinkowo. Wewnątrz rzeźba św. Antoniego Padewskiego z końca XIX wieku.

3. przy sosie do Miastkowa z około połowy XIX wieku, murowana z cegły, tynkowana. Na rzucie kwadratu, z czterema wnękami odcinkowymi. Dach czterospadowy.

Wilanowo – K.p. około połowy wieku XIX, murowana z cegły. Na rzucie kwadratu. Trzykondygnacyjna. W dolnych kondygnacjach wnęki koliste i zamknięte odcinkowo, górna sklepiona, otwarta czterema arkadami, Daszek czterospadowy, zwieńczony krzyżem.

Wizna – kapliczka, przy narożniku ul. Długiej i Wąsowskiej. Wzniesiona 1889 roku w miejsce kościółka pod wezwaniem św. Wawrzyńca, spalonego w 1709 roku przez wojska szwedzkie. Neoklasycystyczna. Murowana z cegły, tynkowana. Na planie prostokąta. Wewnątrz strop. Ściany zewnętrzne o podziale ramowym. Okna i wejście zamknięte półkolistie. Dach dwuspadowy, kryty dachówką.

H. Okolice dekanatu ostrowskiego.³⁸

Bojany – K.p. Wzniesiona w latach 30-tych XX wieku, styl ludowy, drewniana, konstrukcji słupowej, prostopadłością, nakryty dachem dwuspadowym.

Poręba – K.p. wzniesiona w 1768 roku, barokowa, murowana z cegły, tynkowana. Słupowa. Czworoboczna, trzykondygnacyjna, na cokole z wnęką w trzech kondygnacjach. Kryta daszkiem siodłowym, dachówką.

³⁸ Ostrołęka i okolice, Tamże, Warszawa 1983, t. 10, z.11, s. 1-42.

DIE BILDSTÖCKE AUF DEM TERRAIN DER DIÖZESE IN LOMZA – DIE ANTRITTSAUFLÄRUNG

Die Bildstöcke haben sich in die Landschaft von Masowien und Podlasie stark eingetragen. Die Formfülle zeugt von unerschöpflicher Erfindungsgabe der Volkskünstler. Das zeugt auch von dem Reichtum der Gedanken, die durch diese Werke, d.h. durch die Gemeinschaftsdenkmale, überliefert sind. Die Formvielfalt und die reiche Quelle der Inhalten führt zum Suchen der verschiedenen Einteilungskategorien. Die Bildstöcke kann man in Rücksicht auf die Materialsorte, auf die Form und Stelle oder in Hinblick auf die Anfertigung und Dekoration verteilen.

Die Bezeichnung „Kapelle“ ist aus dem lateinischen Wort „capella“ – d.h. die Bedeckung, der Mantel des heiligen Martin aus Tours und die Stelle, wo seine Reliquie aufbewahrt wurden, eingezogen worden. Der Bildstock ist das eine Art der Kapelle, die ein kleines Gebäude mit der sakralen Bestimmung bezeichnet. In diesem sakralen Bau legen die Ortsbewohner die Gestalten der Heiligen an, und sie betten zu ihnen.

Viele von diesen Bauten haben viel Jahren überstanden und heute kann man sie Schedeweg aufs Land und im Zentrum des Ballungsgebiets, finden. Jetzt baut man die neuen modernen sakralen Bauten, aber sie gleichkommen nicht mit ihrer Aufmachung den alten Bauten.

Die Bildstöcke sind das nicht nur die Geschichtsdenkmale oder die Kunstwerke, aber auch die Anzeichen des Glaubens und die Volksreligiosität auf dem Terrain die Diözese in Lomza.